

JÓZEF MACIUSZEK

Wyższa Szkoła Pedagogiczna
w Krakowie

Początki nowej cywilizacji – perspektywa psychologiczna

Kluczową tezą referatu jest przekonanie, które za Caprą można wyrazić następująco: „Jako jednostki, jako społeczeństwo, jako cywilizacja i jako cały ogólnoziemski system ekologiczny znaleźliśmy się o krok od punktu zwrotnego” (Capra, 1987, s. 58–59). Wielu myślicieli jest przekonanych, że obecne czasy stanowią koniec pewnej epoki i początki narodzin nowej, że jesteśmy na progu nowej cywilizacji, która będzie w dużej mierze zaprzeczeniem cywilizacji przemysłowej. Niewątpliwie pokolenia wchodzące w życie i pokolenia, które niedługo wejdą w dorosłość będą żyły już w nowej cywilizacji.

Przewidywanie kierunków zmian cywilizacyjnych i w związku z tym przyszłego kształtu naszego życia zawsze pasjonowało myślicieli. Do najbardziej znanych literackich wizji przyszłości, opartych na istniejących wtedy tendencjach i jednocześnie bardzo pesymistycznych, należą *Rok 1984* Orwella i *Nowy wspaniały świat* Huxleya. Zatrzymajmy się na chwilę nad obrazem kultury opisanym w *Nowym wspaniałym świecie* jako jednym z możliwych kierunków rozwoju porządku społecznego. Znajdujemy tam ponurą wizję despotycznej organizacji mas ludzkich opartą na naukowych podstawach, przymusowy i do najdrobniejszych szczegółów ustalony podział pracy oraz obraz ludzi, których zadowolenie ma źródło w środkach psychotropowych i niezawodnej naukowej indoktrynacji. Przeciwnieństwem takiego pesymistycznego prognozowania jest wizja społeczeństwa przyszłości zawarta w książce A. Toflera (1986) *Trzecia fala*. Przyszłość według niego nie będzie (i nie może być) prostym kontynuowaniem dotychczasowych mechanizmów i zasad rządzących cywilizacją przemysłową. Wręcz przeciwnie; w pojawiających się obecnie tendencjach dostrzega przesłanki rychłego zmiernu

cywilizacji industrialnej^{*}, na miejscu której zapanuje cywilizacja „trzeciej fali”, rządząca się zupełnie innymi zasadami.

W pracy tej scharakteryzujemy najpierw dominujący paradygmat cywilizacji przemysłowej, zasady rządzące tą cywilizacją oraz zwiastuny jej upadania pod postacią wielowymiarowego kryzysu, aby następnie opisać zasadnicze cechy rodzącej się nowej cywilizacji, jej paradygmat. Pytanie, które na koniec stawiamy dotyczy psychologicznej sytuacji dzieci i młodzieży w nadchodzącej cywilizacji.

Paradygmat cywilizacji przemysłowej

Cywilizacja nowożytna zwana naukowo-techniczną swoje teoretyczne fundamenty znalazła w mechanistycznym światopoglądzie (Kartezjusz), w rewolucyjnych zmianach w nauce, głównie w fizyce i astronomii (Kopernik, Galileusz, Newton), w nowej koncepcji metody naukowej (Bacon, Kartezjusz) oraz w sojuszu między praktycznym działaniem a wiedzą teoretyczną, który zrodził technologię (por. Capra, 1987). Od Kartezjusza powszechnym paradygmatem stał się obraz przyrody jako maszyny – świat materialny pozbawiony celu, życia, duchowości jest systemem mechanicznym, składającym się z oddzielnych obiektów, którymi rządzą prawa mechaniki – w kategoriach układu i ruchu poszczególnych części można wyjaśniać wszystkie zjawiska w przyrodzie. Tak więc przyroda z organizmu stała się maszyną, którą można w sposób naukowo usankcjonowany manipulować i eksploatować.

Podstawą światopoglądu i systemu wartości cywilizacji technicznej stała się nowa wizja nauki. Do najważniejszych jej elementów należy zastosowanie matematycznego opisu przyrody, metoda empiryczna, indukcja i eksperyment oraz pojmowanie nauki jako sposobu oddziaływania na otoczenie (por. Prigogine, 1991; Capra, 1987; Crombie, 1960). Wynikały stąd określone konsekwencje w zakresie światopoglądu i systemu wartości człowieka ery nowożytnej. Matematyzacja przyrody oznaczała ograniczenie badań do wymiernych własności materii, inne uznając za subiektywne projekcje ludzkiego aparatu poznawczego. Świat ulega przez to „odczłowieczeniu” albo „odczarowaniu” (por. Prigogine, 1991). Wyraża to przejmująco następująca wypowiedź Lainga: „Naukę pozbawiono wzroku, słuchu, smaku, dotyku i powonienia, a razem z nimi zniknęły wrażliwość estetyczna i etyczna, wartości, jakość i forma, wszelkie uczucia i motywy, zamiary, dusza, świadomość i duch. Ze sfery dyskursu naukowego wyrzucono zupełnie udział przeżycia jako takiego” (Laing, 1982, cyt. za Capra, 1987, s. 85). Rewolucyjnych zmian w nauce, w światopoglądzie i systemie wartości nie można traktować jako jedynych czy dominujących źródeł cywilizacji naukowo-technicznej i rewolucji przemysłowej. Zdaniem Toflera wiele sił i procesów zbiegło się w czasie tworząc

---

^{*} Szczególnie w krajach wysoko rozwiniętych.

tak zwaną przez niego „drugą falę” – cywilizację industrialną, w której zasadnicze zmiany i przeobrażenia dotyczą szczególnie trzech sfer: techniki, struktury społecznej oraz przekazu informacji. Zmiany w „technosferze”, i „infosferze” utworzyły zręby architektury społeczeństwa drugiej fali. Technosfera drugiej fali to przede wszystkim nowa baza energetyczna (źródła energii z nieodnawialnych paliw kopalnych – węgiel, gaz i ropa naftowa) i nowa baza technologiczna (fabryki i linie montażowe, produkcja masowa i masowa dystrybucja). Dla socjospiry drugiej fali szczególnie charakterystyczne były, zdaniem Toflera, powstanie ruchliwej rodziny nuklearnej, szkoły wzorowanej na fabryce oraz wielkich korporacji. Inne instytucje przyjęły zasady organizacyjne typowe dla fabryki – m.in. podział pracy i obowiązków, hierarchiczna struktura i zimna bezosobowość (por. Tofler, 1986, s. 59). Trzecia doniosła sfera cywilizacji industrialnej odnosi się do ogromnego wzrostu znaczenia przepływu informacji – powstanie poczty, wynalazek telefonu i telegrafu, oraz powstanie i rozwój środków masowego przekazu (prasa, radio, telewizja, film), które stanowią wcielenie podstawowych zasad fabryki – identyczne treści (podobnie jak towary), adresowane do milionów odbiorców, a płynące z nielicznych, skoncentrowanych „fabryk” opinii i poglądów.

Przeobrażenia związane z powstawaniem cywilizacji technicznej dotknęły także sposobu spostrzegania rzeczywistości i myślenia o niej. Cechował je atomistyczny i mechanistyczny punkt widzenia – przyrodę i społeczeństwo interpretowano na wzór maszyn zbudowanych z oddzielnych części. Z taką wizją rzeczywistości związany był światopogląd cywilizacji przemysłowej, zbiór jej podstawowych wartości i przesłanek, którymi się posługiwała. Wydaje się, że następujące przekonania leżą u podstaw systemu wartości społeczeństw w krajach wysoko rozwiniętych: 1) przekonanie, iż z przyrodą należy walczyć, panować nad nią i ją eksploatować, 2) idea postępu i żądza wzrostu, które w rozwoju produkcji przemysłowej widzą drogę ku lepszemu życiu ludzkości, 3) wiązanie jakości życia z maksymalizowaniem konsumpcji – osiągnięcie szczęścia jest możliwe przez gromadzenie i używanie rzeczy.

Tofler wymienia główne zasady cywilizacji przemysłowej, które przenikają wszystkie aspekty życia i wpływają na postępowanie ludzi. Do tych zasad czy reguł cywilizacji drugiej fali należą: standaryzacja, specjalizacja, synchronizacja, koncentracja, maksymalizacja i centralizacja.

Kryzys cywilizacji przemysłowej

Jednakże powyższe wartości światopoglądu naszej cywilizacji i rządzące nią zasady doprowadzają do wielowymiarowego kryzysu, ogarniającego różne aspekty cywilizacji industrialnej. Na niektóre z nich wskazuje pierwszy raport Klubu Rzymskiego, wg którego wszystkie główne zmienne: zaludnienie, produkcja odpa-

dów, zużycie energii i zatrucie środowiska naturalnego rosnąc w wykładniczym tempie doprowadzą nas do całkowitej klęski.

W czasie panowania obecnej cywilizacji powstały na skalę całego globu nie spotykane wcześniej zagrożenia dla ludzkości, płynące nie tylko z istniejącego potencjału nuklearnego, ale i z narażenia na wyniszczenie ziemskiego systemu ekologicznego przez technologię przemysłową, która uczyniła ogromne szkody w naturalnym środowisku człowieka (skażenie powietrza, ziemi, wody, pożywienia) i poważnie zakłóciła systemy ekologiczne. Ludność krajów uprzemysłowionych, mimo ogromnego rozwoju medycyny, nękana jest przez tzw. choroby cywilizacyjne (nowotwory, choroby serca, udary). Nadmierna koncentracja i urbanizacja prowadzi do wielu patologii społecznych – przestępczość, alkoholizm, narkomania, samobójstwa. Także rozwój gospodarczy ma swoje negatywne aspekty: bezrobocie, inflacja, przepaść między krajami w zakresie materialnego rozwoju oraz perspektywa wyczerpania zasobów energetycznych.

Załamaniem paradygmatu i instytucji cywilizacji przemysłowej godzi w trzy podstawowe wymogi człowieka: w potrzebę więzi społecznej, potrzebę struktury oraz potrzebę sensu życia. Patrząc na zagadnienie z perspektywy psychologicznej, z punktu widzenia jednostki ludzkiej, obecny kryzys ujawnia się w wielu zjawiskach, które możemy sprowadzić do podstawowej, wydaje się, w tym kontekście kategorii – do dehumanizacji. O dehumanizacji możemy mówić zarówno w związku z cechami jednostki, jak i z rodzajem relacji z innymi ludźmi. Według Zimbardo (1994) polega ona na takim stosunku do innych ludzi, gdzie ulegają „zatarciu” ich ludzkie cechy, gdzie nie spostrzega się ich jako osoby posiadające te same uczucia, myśli, pragnienia i cele, ale jako przedmioty i jako przedmioty się ich traktuje. Dehumanizacja to także utrata własnej indywidualności i ludzkich cech. Niebezpieczeństwo dehumanizacji związane jest i z pradygmatem nowożytnej nauki, i z dominacją techniki nad człowiekiem. Panująca mentalność techniczna, wyraża się przede wszystkim w tym, że sama technika, jej wytwory oraz wydajność stały się celem, a człowiek tylko środkiem.

Zdaniem Toflera obecny kryzys jest objawem upadku cywilizacji drugiej fali. Wiele przesłanek wskazuje, iż niemożliwa jest jej prosta kontynuacja; osiągnięliśmy punkt zwrotny w walce z przyrodą, wyczerpują się zasoby taniej energii i surowców, które były siłami napędowymi cywilizacji przemysłowej. Kryzys ogarnia wiele instytucji drugiej fali i jej system wartości. W już istniejących tendencjach dostrzega Tofler zapowiedź nowej cywilizacji, związanej z rewolucyjnymi zmianami w technosferze, infosferze i socjosferze.

Zwiastuny nowej cywilizacji

Do zwiastunów przełomu cywilizacyjnego należą m.in. pojawiające się tendencje społeczno-kulturowe, które proponują przemiany sposobu myślenia i za-

przecząc wartościom, na których opiera się dominujący paradygmat cywilizacyjny (tzw. kultury alternatywne). W Stanach Zjednoczonych od kilku dziesięcioleci rozwija się ruch intelektualny zwany „nurtem nowej świadomości”, do którego należy wielu wybitnych autorów, reprezentujących różne dziedziny wiedzy. Do autorów tego nurtu należą m.in. T. Roszak, F. Capra, G. Bateson, M. Ferguson. Podstawową i wspólną cechą dla różnych reprezentantów wyżej wymienionego w nurtu jest ich nowa postawa poznawcza i krytyczny stosunek wobec standardowej teorii nauki. Proponowany nowy paradygmat nauki uwzględni również inne niż racjonalne źródła poznania, postuluje tzw. taoistyczną obiektywność, nie abstrahowanie od wartości, podejmowanie problemów granicznych. Podejście autorów „nowej świadomości” jest syntetyzujące i holistyczne czyli podkreślające wszechzwiązek zjawisk i konieczność ich całościowego, nie atomistycznego rozpatrywania, oraz procesualne i dynamiczne, czyli ujmuje badane zjawiska w ich rozwoju i przemianie. Wspólną ich cechą jest także propagowanie poglądów humanistycznych i ekologicznych, a więc skoncentrowanie się na człowieku, wiara w jego możliwości oraz traktowanie go jako mikrokosmosu, w którym przejawiają się prawa wszechświata. Przedmiotem zainteresowania omawianego nurtu stała się szczególnie świadomość człowieka, jego zdrowe funkcjonowanie, sposoby samopoznania i rozwój własnych możliwości (tematy podejmowane szczególnie w ramach psychologii humanistycznej). Przykładem na nowe trendy w nauce, przełamujące klasyczny paradygmat może być np. podejście systemowe, proponujące nową metodologię i niemechanistyczną wizję rzeczywistości, którą potwierdzają wyniki współczesnych nauk przyrodniczych (por. Capra, 1967, Prigogine 1990).

Zajmując się pewnymi aspektami rodzącego się nowego paradygmatu, szczególnie jeśli chodzi o idee tzw. „głębokiej ekologii”, niezbędne jest zwrócenie uwagi na działalność uczonych skupionych w zespole Studiów nad Przyszłością GAMMA z Montrealu. Wnioski z ich badań są niesłychanie ważne z punktu widzenia kształtowania postaw i wartości młodych pokoleń. Poddają oni wszechstronnej krytyce podstawy systemu wartości współczesnych społeczeństw masowej konsumpcji i rysują możliwe scenariusze kształtowania się stosunków między społeczeństwem a przyrodą. Mentalności maksymalizacji konsumpcji i ciągłego wzrostu gospodarczego przeciwstawiają model tzw. społeczeństwa konserwacyjnego chroniącego swoje zasoby. W psychologii nowy paradygmat ujawnia się w tzw. psychologii ekologicznej.

O przełomie mówimy nie tylko w odniesieniu do podstawowych założeń kulturowych, które właśnie ulegają zmianie. O perspektywie nowej cywilizacji świadczy to, że zmiany dokonują się jednocześnie i równolegle na wielu poziomach: na poziomie technologii (konieczność nowej bazy energetycznej pociągnie za sobą zmiany systemu produkcji), na poziomie instytucji społecznych, a przede wszystkim w sferze środków informacji; następuje na naszych oczach przejście w kierunku społeczeństwa opartego na informacji i elektronice.

Sposoby życia i osobowość człowieka jutra

Tofler przewiduje załamanie podstawowych zasad cywilizacji przemysłowej. Przykładowo, standaryzację zastąpi różnicowanie, zasadę maksymalizacji – stosowanie „skali właściwej”. Ludzie sami będą ustalać tempo i harmonogram pracy (podważenie zasady synchronizacji), a decyzje i system produkcji będą zdecentralizowane.

Zdaniem Toflera połączenie nowych form energii, technologii i środków informacji zmieni radykalnie sposoby pracy człowieka, fabryka przestanie służyć jako model dla innych instytucji i wymagać pracowników automatycznie wykonujących polecenia oraz powtarzających w kółko te same czynności. W związku z komputeryzacją pracy, rozwojem poczty elektronicznej, odmasowaniem produkcji itp. Tofler przewiduje, iż własny dom stanie się najważniejszą instytucją przyszłego społeczeństwa, najważniejszym miejscem pracy.

Pojawia się zatem pytanie, jaka będzie osobowość człowieka jutra, jakie cechy będą szczególnie cenne w nadchodzącej cywilizacji? Trudno generalizować przypuszczenia o społecznym charakterze człowieka przyszłości, odchodzimy bowiem od orwellowskiej uniformizacji, do której prowadziła mijająca cywilizacja. Natomiast możemy przewidywać przeobrażenia, które niewątpliwie wpłyną na psychologiczny rozwój społeczeństwa 3 fali.

1. Tofler przewiduje, że młodzież będzie dorastać i dojrzewać inaczej. W gałęziach gospodarki, gdzie będzie brakować miejsc pracy, związki zawodowe będą zapewne zagradzać drogę młodzieży do rynku pracy poza domem. Dzieci wrażliwe w warunkach wioski elektronicznej i w rodzinach pracujących zawodowo w domu, będą uczestniczyć w zadaniach i pracach rodziców, wcześniej ucząc się poczucia obowiązku i odpowiedzialności, i wcześniej dojrzewając. Zgodnie z tym musi zmienić się szkolnictwo i system oświaty.

2. Pojawiają się nowe wymagania w pracy. Charakterystyczna dla mijającej cywilizacji monotonizacja pracy fabrycznej i biurowej, zawężenie specjalizacji, posłuszeństwo w wykonywaniu rutynowych zadań ustąpi miejsca takim m.in. wymaganiom przemysłu trzeciej fali, jak skomplikowana indywidualna osobowość i niemassowa siła robocza. Będą potrzebni ludzie biorący na siebie większą odpowiedzialność, umiejący przystosowywać się do nowych warunków.

3. W gospodarce można wyróżnić dwa sektory – sektor rynku (produkcja na sprzedaż) i sektor prosumpcji (robienie rzeczy na własny użytek). Każdy z nich pozostawia na nas swoisty efekt psychologiczny – narzuca własną etykę, hierarchię wartości i własną definicję sukcesu. W nadchodzącej cywilizacji radykalnie zwiększy się, zdaniem Toflera, znaczenie prosumpcji, torując drogę kolejnemu nurtowi zmian psychologicznych.

4. Na naszych oczach dokonuje się rewolucja w komunikacji. Zwróćmy uwagę na dwa jej aspekty. Dokonuje się przede wszystkim odmasowienie środków

przekazu – jednym z efektów tego jest to, że człowiek może wzorować swoje życie na ogromnie zróżnicowanych modelach ról i stylach życia. Człowiek nie otrzymuje gotowej tożsamości, musi ją budować – stąd wyostrenie poczucia własnej indywidualności i potrzeby bycia traktowanym jako indywidualność. Innym przejawem rewolucji jest interaktywność środków komunikacji (np. telewizja interaktywna), która doprowadzi do zmniejszenia bierności odbiorcy.

Literatura

Capra F., *Punkt zwrotny*, Warszawa 1987

Crombie A., *Nauka średniowieczna i początki nauki nowożytnej*, Warszawa 1960

Ellul J., *The Technological Society*, New York 1964

Habermas J., *Praktyczne następstwa postępu naukowo-technicznego*. [w:] *Teoria i praktyka*. Warszawa 1983

Ladriere J., *Nauka, świat i wiara*, Warszawa 1978

Prigogine I., Stengers I., *Z chaosu ku porządkowi*, Warszawa 1990

Tofler A., *Trzecia fala*, Warszawa 1986

Zimbardo P., *Psychologia życia*, Warszawa 1988